

А. М. Кушнярэвіч, В. В. Навумава

ВІДАВАЯ ГРАВЮРА ПОЛОЦКА Ё НЯМЕЦКІХ
“ЛЯТУЧЫХ ЛІСТКАХ”

Сучаснае беларускае крыніцазнаўства па гісторыі ранняга Новага часу шмат зрабіла па ўвядзенні ў навуковы зварот візуальных крыніц, да якіх можна аднесці і нямецкія “лятучыя лісткі”. Гэты тэрмін у’яўляе сабой кальку з нямецкага слова *Flugblatt* (ад *fliegen* ‘лётаць’ і *Blatt* ‘ліст’). Яго змястоўнае

напаўненне перадаецца ў больш разгорнутай форме паняццем *лістоўка*, пад якой маецца на ўвазе дакумент агітацыйнага, палітычнага ці інфармацыйнага зместе. Першыя ілюстрыраваныя лістовак сярод нямецкай публіцыстыкі ранняга Новага часу тлумачыцца, у першую чаргу, іх нагляднасцю. Для рэалізацыі лістовак у XVII ст. нават з’явіліся адмысловыя людзі, якія паставілі іх публікацыю і продаж на прафесійную аснову [1].

У Еўропе яшчэ з сярэдзіны XV ст. пачалі цыркуляваць першыя рукапісныя лісткі з апошнімі навінамі-паведамленнямі пра важнейшыя бітвы і аблогі, стыхійныя бедствы і надзвычайныя прыродныя з’явы, пра першыя геаграфічныя адкрыцці. Па меры рэзкага павелічэння колькасці адукаваных людзей і попыту на такія аператыўныя навіны іх пачынаюць распаўсюджваць у друкаваным выглядзе. Першае вядомае выданне 1502 г. ужо называлася *Zeitung* (‘звестка’ ці ‘паведамленне’). Гэта слова пазней замацуецца ў нямецкай мове для абазначэння газеты [2, с. 213]. Аднак спачатку ў Германіі эпохі Адраджэння вялікае распаўсюджванне мелі менавіта рукапісныя інфармацыйныя лісткі, названыя Лютэрам *лятучымі лісткамі*. Найбольш цікавыя з іх уладальнікі друкарняў перадрукоўвалі на станках і распаўсюджвалі на ярмарках [3].

У XVI–XVII стст. “лятучы лісток” меў вялікае значэнне і шырокую папулярнасць як моцны сродак прапаганды. Паступова яго выраб аформіўся ў асобны від друкаванага мастацтва. У тэхнічным плане гэтаму садзейнічала сумяшчэнне меднай пласціны гравюры і наборнага шрыфта на адным лісце. У выніку такая лістоўка са сродка рэлігійнай прапаганды пераўтвараецца ў асобны від масавага мастацтва, які ахоплівае палітыку, рэлігію, літаратуру, часткова навуку і культуру. Неабходна падкрэсліць і прадуманы падзел працы ў выдавецтвах: гравюрамі займаўся адзін майстр, для напісання тэксту часам запрашалі каго-небудзь з таленавітых паэтаў і г.д. Бачна, што такая лістоўка – сінтэтычны прадукт, які аб’ядноўвае вобраз і тэкст. У ёй змест, назва, агульная тэма і мастацкае выкананне накіраваны на тое, каб зацікавіць гледача, быць даступным і прыцягальным творам. Нельга не заўважыць і тое, што тэкст лістоўкі часцей за ўсё набліжаны да актуальных падзей, да гістарычнай сітуацыі, застаўляючы ўзаемадзейнічаць з сабой чалавека таго часу. Такія асаблівасці ставяць “лятучы лісток” на адзін узровень з творамі каталіцкага мастацтва як у Германіі, так і ў астатняй частцы Еўропы. Таму неабходнасць аналізу з мастацтвазнаўчых пазіцый у лістоўцы выявы і тэксту пацвярджае яе сінтэтычны характар і структурную асаблівасць як твора мастацтва. Яна заўжды мела гучную назву, якая выклікала цікавасць “Праўдзівая выява”, “Праўдзівы вобраз” і г. д. Асабліва варта заўважыць, што “аўтар”, звяртаючыся да “гледача”, імкнецца стварыць уражанне рэальнасці выявы [4, с. 135–136].

Асабліва шмат звестак, якія тычыцца беларускай гісторыі, сустракаецца ў газетах часоў Лівонскай (Інфлянскай) вайны (1558–1583 гг.) Яе падзеі кранае каля 50 нямецкіх “лятучых лістоў”, якія былі выдадзены ў перыяд з 1561 па 1582 год. Цікава, што не выклікаў іх з’яўлення пачатак Інфлянцкай

кампаніі. Таму першыя “лятучыя лісткі”, інфармаваўшыя пра падзеі ў Усходняй Прыбалтыцы, выйшлі толькі ў 1561 г., але ў цэлым у грамадска-палітычным жыцці Святой Рымскай імперыі рэакцыя на разгром Інфлянтаў была даволі стрыманай. Звесткі ж пра захоп Полацка па-сапраўднаму ажывілі нямецкую публіцыстыку. Трагедыі найстарэйшага беларускага горада прысвечана агулам 10 асобных інфармацыйных лісткоў, выдадзеных у тым жа 1563 г. у Нюрнбергу, Аўгсбургу, Любеку ды іншых гарадах [5, с. 264; 6, с. 4]. “Лісткі” пісалі і перакладалі на нямецкую мову і латынь ў Польшы, затым друкавалі ў Германіі, адкуль яны разыходзіліся па ўсёй Еўропе. Да іх падрыхтоўкі, напэўна, былі далучаны нямецкія аўтары з Лівоніі і ўласна нямецкіх гарадоў, якія мелі інфарматараў з ліку эпістальярных карэспандэндаў у Рызе, Польшы, ВКЛ [3]. Цэнтрам па падрыхтоўцы і выданню “лятучых лісткоў” быў Нюрнберг, але гэту выдавецкую справу падхопліваюць і іншыя нямецкія гарады, а таксама чэскія, французскія і г.д. У выніку лісткі выходзяць ужо на некалькіх мовах. Пры ўсім захаванні атрыбутаў інфармацыйнасці ўзровень праўдзівасці “лятучых лісткоў” невялікі. Падзеі часам мадэліруюцца і падганяюцца пад шаблоны (вялікія арміі, маскоўскія войны ў еўрапейскіх даспехах штурмуюць сцены еўрапейскага горада), скажаюцца і сачыняюцца ў адпаведнасці з аўтарскай задумай і прапагандысцкімі мэтамі [7, с. 67]. Выяўленчае напаўненне “лятучых лісткоў”, звязаных з гісторыяй узяцця Іванам Грозным Полацка ў 1563 г., дастакова беднае і банальнае. Так, у выдадзенай ў Аўгсбургу ў 1563 г. лістоўцы распавядаецца пра штурм маскавітамі ў еўрапейскіх даспехах мураванай крэпасці, хаця полацкія замкі былі драўлянымі. Пры чым варыянты гравюры з крэпасцю прапаўноўваліся розныя. У нюрнбергскім “лістку” 1563 г. “Кароткі дакумент і апісанне вялікага і магутнага пахода Маскавіта на Полацк у Літве 31 студзеня дадзенага 63 года” паказана войска, якое ўваходзіць праз гарадскую браму ў нерэальны Полацк, што мае еўрапейскі гатычны архітэктурны воблік. Гэтай гравюры ўласцівы ўмоўны характар [5, с. 267; 7, с. 68]. “Гэтая выява больш нагадвае падзеі нядаўняй Шмалькадэнскай вайны ў Германіі паміж пратэстантамі і каталікамі, чым сапраўдную трагедыю, якая напаткала Падзвінне ў лютым 1563 годзе. Хутчэй за ўсё, нямецкі мастак намаляваў у’яўны Полацк такім, якім, на яго думку, мусіў выглядаць еўрапейскі горад увогуле, – з зубчатымі мурамі, вежамі, гатычнымі святынямі і камяніцамі, зусім як родны Аўгсбург, Прага або Ёроцлаў. Наяве калыска беларускай дзяржаўнасці выглядала інакш. І сцены былі драўляныя, і ўвогуле архітэктурна была крыху іншая, чым на Захадзе Еўропы” [2, с. 215–216].

Асада Полацка ў 1579 г. каралём Рэчы Паспалітай Стэфанам Баторыям таксама мела свой візуальны рад і была шырока прадстаўлена ў еўрапейскай гравюры. Выявы былі складзены сведкамі тых падзей, якія былі разам з каралём пад сценамі горада. Гэта славуць замалёўкі С. Пахалавіцкага рускіх крэпасцяў (Сокал, Туроўля, Краснае, Сушы, Касьяна і Сітны), полацкіх прыгарадаў, узятых войскамі Баторыя, яго ж замалёўкі штурма Полацка 29 жніўня 1579 г., карта Полацкага княства, план асады Полацка Стэфанам Баторыям.

Гэтыя выявы неаднойчы друкаваліся. Важным з’яўляецца іх дакументалізм: калі раней назіраецца пэўная ўмоўнасць і стылізацыя ілюстрацый, прысвечаных Лівонскай вайне, то малюнкi і гравюры, прысвечаныя аблосе Полацка 1579 г., дэманструюць высокую ступень сапраўднасці і дэталізацыі. Умацаванні полацкіх прыгарадаў вымяраліся Пахалавіцкім аксанаметрычна разам з нямецкім інжынерам П. Фракусам. Першы з іх зрабіў план аблогі Полацка ў еўрапейскіх традыцыях ваеннай картаграфіі. На сапраўднасць выявы прэ-тэндуюць малюнак, выдадзены ў 1579 г. ў выглядзе “лятухага лістка” у Нюрнберзе Г. Макам (G. Mack), на якім паказаны апошні штурм і здача маскоўскім войскам Полацка 30 жніўня 1579 года. У лістоўцы, акрамя тэксту, актыўна выкарыстоўваліся ілюстрацыі, пры чым не выдуманая, як у пачатку Лівонскай вайны, а з прытэнзіяй на “карцінку з натуры” [8, с. 8–9]. Таму пэўную каштоўнасць мае расфарбаваная гравюра з гэтага лістка. Аўтар гравюры паспрабаваў злучыць на адной выяве ўсе асноўныя падзеі, якія адбыліся паміж 11 і 31 жніўня, што надае твору крыху ўмоўны характар. У цэлым жа яна праўдзiва перадае рэльеф мясцовасці, размяшчэнне войскаў і не прырэчыць гравюры С. Пахалавецкага. З левага боку арыентаванай на ўсход гравюры, у сутоках Дзвіны і Палаты, паказаны Полацк [2, с. 216–217]. Яе аўтарам мог быць прыдворны картограф, геаметр і гравёр С. Баторыя Пятро Франк (Peter Frank). 19 верасня 1579 г. ён атрымаў ад караля эксклюзіўны прывілей на гравіраванне, друкаванне і распаўсюджванне планаў Полацка і замка Сокал, а таксама любых картаў, якія выяўлялі вызвольную кампанію 1579 года. Аднак пакуль што канчаткова не высветлена, ці ён толькі апрацоўваў замалёўкі з натуры, зробленыя іншымі каралеўскімі картографамі, у першую чаргу С. Пахалавіцкім, альбо сам быў аўтарам асобных з іх [2, с. 218].

На сённяшні час вядома 12 рукапісных і 7 друкаваных “лятухых лістоў”, прысвечаных пачатай у 1579 г. вызваленчай кампаніі Стэфана Баторыя, але ўжо толькі некаторыя з іх інфармуюць пра Полацк, які пасля 1563 г. больш не трапляў у цэнтр увагі такой колькасці еўрапейскіх выданняў [5, с. 269].

Як бачна, відавая гравюра Полацка з нямецкага “лятухага лістка” 1579 г. змяшчае цікавы графічны матэрыял, які ўтрымлівае пэўную інфармацыю па рэканструкцыі тапаграфіі і абарончых умацаванняў горада. У цэлым жа гравюры 1563 г. і 1579 г. з нямецкіх ілюстраваных лістовак дапамагаюць больш выразна ўбачыць добра вядомыя падзеі айчыннай гісторыі таго часу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Лазарева, А. В.* Символико-аллегорические представления о понятии “союз” в немецких иллюстрированных листовках эпохи Тридцатилетней войны (1618–1648) / А. В. Лазарева // Исторические исследования : Журнал Истор-го фак-та ун-та им. М. В. Ломоносова. – URL : <http://www.historystudies.msu.ru> (дата обращения: 27.01.2024).

2. *Белы, А.* Полацк у нямецкіх “лятурых лістках” XVI ст. Інфлянцкая вайна на старонках першых еўрапейскіх газет / А. Белы // Спадчына. – 1997. – № 6. – С. 213–219.

3. *Филюшкин, А. И.* Когда Полоцк был российским. Полоцкая кампания Ивана Грозного 1563–1579 гг. / А. И. Филюшкин, А. В. Кузьмин. – URL: <https://coollib.net/b> (дата обращения: 15.02. 2024).

4. *Эсоно, А. Ф.* Топографические виды в немецком летучем листке XVII века : «Портрет города» и правдоподобие барокко / А. Ф. Эсоно // Искусство Евразии. – 2020. – № 1 (16). – С. 134–143.

5. *Сагановіч, Г.* Захоп Полацка Іванам IV у нямецкіх «лятурых лістках» 1563 г. / Г. Сагановіч // Матэрыялы III міжнар. канф. «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» ; Полацк, 21–23 кастр. 1997 г. / укл. Т. А. Джумантаева. – Полацк : ПДУ, 1998. – С. 263–270.

6. *Сагановіч, Г.* «Жаласны плач горада Полацка» / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8 – Сш. 1–2 (34). – С. 4–24.

7. *Филюшкин, А. И.* Европейская пропаганда о взятии Полоцка в 1567 г. / А. И. Филюшкин // Вестн. СПбГУ. – Сер. 2. – 2012. – Вып. 3 – С. 65–71.

8. *Филюшкин, А. И.* Завоевание Стефаном Баторием Полоцка в 1579 г. в европейском нарративе / А. И. Филюшкин // Вестн. С.-Петербур. ун-та. – 2014. – Сер. 2. – Вып. 1. – С. 5–11.